

М. П. КУНИЦЬКИЙ*

**ВИДАННЯ ПРО ТЮРЕМНІ “ГРАФІТІ”
НАЦИСТСЬКОГО РЕЖИМУ**

Вронська Т. Тюремний мартиролог окупаційного режиму: написи на стінах нацистських казематів / Тамара Вронська, Олександр Лисенко. – Харків : Права людини, 2014. – 582 с.

У вступі до книги “Военные преступления. Это надо знать всем” (М.: Текст, 2001) її редактори Р. Гутмен і Д. Ріфф зазначили: “Війна повернулася на європейський континент. Спочатку в Хорватії, потім у Боснії” (а тепер і в Донбасі – М. К.) вона велась, здавалося, без будь-якої поваги до законів і звичаїв, сформульованих після Другої світової війни і Холокосту. Ці кодекси поведінки під час війни були найменш відомим елементом усієї зведеної після 1945 року споруди міжнародної безпеки. Вони стали спробою передати повторення гірших жорстокостей Другої світової:

концентраційних таборів, масових депортацій, бомбардувань з метою залякування. Вони давали змогу повоєнним урядам Європи та Північної Америки хоча б запевнити свої народи, що уроки не пройшли даремно і що норми встановлені.

Не буде перебільшенням, якщо ми скажемо, що ці кодекси мали своїм завданням створити, навіть на час війни, розмежувальну риску між цивілізованістю і варварством**.

Нинішня війна на Сході України вражає тим, як у ній повторюються злочини, що мали місце в період 1939–1945 рр. Ці асоціації і аналогії спонукають нас пильніше приглянутися до подій 70-річної давнини, аби зрозуміти багато чого з того, що коїться нині.

* Куницький Михайло Петрович – доктор історичних наук, м. Київ.

** Военные преступления. Это надо знать всем / Под ред. Роя Гутмэна и Дэвида Рифа. – М.: Текст, 2001 – С. 9.

Про Другу світову війну написано так багато, що, здається, нічого справді нового дослідники на емпіричному рівні вже не виявляють, зосереджуючи все більшу увагу на інтерпретаціях і теоретичному осмисленні подієвого полотна.

Однак час від часу допитливим науковцям “щастить”, і вони, мов давні мандрівники, потрапляють на terra incognita, відкриваючи її для всіх інших. Ці незвідані сторінки війни трапляються все рідше – тим ціннішими є справжні знахідки.

Заради справедливості слід визнати (і автори вказують на це), що до цього виду его-джерел вітчизняні й зарубіжні дослідники вже зверталися (*П. Мальвеци, Дж. Пирелли. Письма обречённых на смерть борцов европейского Сопротивления. – Турин, 1954; Кондратьев В. А., Политов З. Н. Говорят погибшие герои. Предсмертные письма советских борцов против немецко-фашистских захватчиков (1941–1945 гг.). – М., 1962–1990. – 9 вид. та інші.* Однак у них публікувалися переважно передсмертні листи і записки, передані на волю. Написи, залишені на стінах, дверях, підвіконнях в’язниць, залучалися як одиничні ілюстрації й не виокремлювалися в самостійний предмет досліджень.

Після терактів 11 вересня 2001 р. у Нью-Йорку та інших містах Америки вчені Інституту історії України підготували незвичну для того часу книгу – “Політичний терор і тероризм в Україні”. Осягнення феноменології насильства у форматі терору й тероризму виявилось надзвичайно продуктивним не тільки з огляду на його місце в сучасному глобалізованому світі, а й для історичної реконструкції. Цей новий вимір Другої світової війни давав змогу поглянути на неї під новим кутом зору. Автори розділу, присвяченого аналізу цього явища у період 1939–1945 рр., Т. Вронська й О. Лисенко пішли дещо далі своїх колег, розглянувши теоретичні аспекти проблеми, розкривши конотаційну специфіку понять “терор” і “тероризм”, їх види й принципову відмінність. Серед засобів терору перелічувалися й арешти та ув’язнення радянських громадян, однак чогось принципово нового в цих сюжетах не було. Натомість в іншому виданні – “Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб” (К., 2003), серед авторів та упорядників якого перебували Т. Вронська й О. Лисенко, було вміщено два документи, що явно виокремлювалися серед інших і привертали увагу практично кожного, хто хоча б переглядав книгу. Йдеться про документ № 104 “Акт огляду будинку № 33 по вул. Короленка, де знаходилася тюрма гестапо І СД” та № 105 “Перелік записів, зроблених в’язнями і в камерах тюрми СД і гестапо в м. Києві”, датовані 29 листопада 1943 р.

Окрім сильного суто емоційного впливу, документ викликав кілька запитань: якими були долі бранців гітлерівських в’язниць, для чого

радянські спецслужби так ретельно фіксували написи в'язнів і як вони використовували цю інформацію?

На ці та інші питання дослідники дали відповідь у “пілотній” статті в “Українському історичному журналі” та спеціальному науковому виданні “Тюремний мартиролог окупаційного режиму: написи на стінах нацистських казематів”.

Рецензована книга складається з трьох частин, у першій з яких – історичному нарисі “Епіграфічні пам’ятки доби нацистської окупації: історичне джерело, інтерпретації, пам’ять” – автори дають структурний аналіз усіх аспектів проблеми. У розділі “Тюрми та нацистська судово-процесуальна практика в окупаційній карально-репресивній системі” характеризується місце тюрем як важливої складової нацистського “нового порядку” та карально-репресивної функції як основного засобу упокорення населення захоплених гітлерівцями українських земель, різноманітні технології “впливу” на ув’язнених задля отримання необхідної інформації, залякування інших, цілковитого позбавлення волі до спротиву, а також з метою схиляння до співпраці з німецькими спецслужбами.

Розділ 2 “Організаційні заходи НКВС з обстеження в’язниць на визвольній території” присвячений висвітленню політичних мотивацій, правової бази і практичних заходів з обстеження установ пенітенціарної системи, у тому числі й на предмет фіксованих писемних свідчень тих, хто залишив їх під час ув’язнення гітлерівськими займанцями.

Пересічному читачеві (та, напевно, й професійному історику), коли він уперше зустрічається з цим явищем, здається, що такого роду інформація нагромаджувалася для того, щоб з’ясувати долю бранців та повідомити про це їх рідних і близьких. Та насправді органи НКВС переслідували іншу мету: отримання даних, які можна було використати для оперативної роботи.

Особливості фіксації епіграфій та складання узагальнених списків розглядаються в наступному розділі. Цей фрагмент праці цікавий не лише з огляду на розмаїття життєвих історій, а й з точки зору джерелознавчих підходів до репрезентації цього специфічного виду джерел.

У розділі 4 подано класифікацію в’язнів і типологію написів, що дало змогу диференціювати низку соціальних когорт, представники яких стали в’язнями нацистських тюрем. Абсолютною новизною позначена стратифікація епіграфічних пам’яток за лексичними і стилістичними формами, змістом, політичними орієнтаціями, мовою, інформаційним потенціалом.

В останньому розділі тюремні “графіті” інтерпретуються як джерело інформації для оперативної роботи НКВС – НКДБ, а також кримінального переслідування тих, на кого з’явилися компрометуючі матеріали.

Друга частина праці містить 32 документи, виявлені в Державному архіві Російської Федерації, Галузевому державному архіві Служби безпеки України, Галузевому державному архіві МВС України. Колектив упорядників (Т. Вронська, О. Лисенко, С. Ляковська, Т. Пастушенко, Н. Сердюк, С. Стеценко) супроводжує вперше оприлюднені документи інформаційно насиченими примітками й коментарями, а також ілюстративними додатками, що унаочнюють документальну частину. Іменний покажчик, що займає 66 сторінок, також забезпечує високий науковий статус видання.

Можливо, виданню бракує географічного покажчика, що створювало би додаткові зручності для читачів і дослідників, а також словника спеціальних термінів.

Необхідно вказати, що вихід цієї унікальної книги став можливим завдяки активній підтримці відомого правозахисника Є. Захарова та фінансового сприяння Уряду Швеції.

Автори та упорядники видання “Тюремний мартиролог...” уявляють її не як завершений проект, а стартове дослідження в донині практично неопрацьованій тематичній ніші, що перебуває в “затінку” й передбачає тривалу в часі й розгорнуту в подієвому просторі пошукову роботу, виявлення нових архівних джерел, контакти з громадськими об’єднаннями та окремими людьми, які виявляють зацікавлення цією проблематикою.

Хочеться вірити, що ці сподівання здійсняться і з невідомості повернеться багато жертв війни, обставини загибелі й місця спочинку яких донині залишаються невідомими.